

Калліст УЕР

СВЯТЕ ПЕРЕДАННЯ: ДЖЕРЕЛО ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ

Бережи передане тобі.
І Послання до Тимофія, 6, 20

Передання є життям Духа Святого у Церкві.
Володимир Лосський

ВНУТРІШНЄ ЗНАЧЕННЯ ПЕРЕДАННЯ

Православна історія зовні позначена низкою раптових катаклізмів: захоплення Александрії, Антіохії та Єрусалиму арабськими мусульманами; спалення Києва монголами; два пограбування Константинополя; Жовтнева революція в Росії. Проте ці події, змінивши зовнішній вигляд православного світу, ніколи не руйнували внутрішню цілісність Православної Церкви. Перше, що вражає сторонню людину, яка знайомиться із православ'ям, – це атмосфера старовини, її зовнішня незмінність. У православ'ї й досі охрещують трикратним зануренням, як за часів ранньої Церкви; й досі приносять немовлят та маленьких дітей до Святого Причастя; під час Літургії дякон і досі вигукує: “Двері! Двері!” – згадуючи ті часи, коли вхід до церкви ревно охоронявся і ніхто, крім членів християнської громади, не міг відвідувати богослужіння; Символ Віри й досі читається без будь-яких додатків.

Це лише декілька яскравих прикладів того, чим пронизано всі аспекти православного життя. Коли зараз на внутрішньоцерковних зборах православних просять підсумувати те, що вони вважають визначальною характеристикою їхньої Церкви¹, останні, зазвичай, наголошують саме на її незмінності, її настанові залишатися вірною минулому, її усвідомленні *живого зв'язку* з Церквою давніх часів. На початку XVIII століття східні патріархи казали непряжникам² словами, які нагадують мову Вселенських Соборів, майже те саме: “Ми бережемо вчення Господнє незмінним та суворо дотримуємося віри, яку Він залишив нам, зберігаємо її неущожденою та

неприменшеною, як царський скарб і пам'ятку величезної ціни, *ані додаючи, ані забираючи будь-що від неї*"³.

Ця ідея живого зв'язку зосереджується для православ'я в одному слові – *Передання*. "Ми не змінюємо вічних меж, які встановили отці, – писав Іоан Дамаскін, – а зберігаємо Передання таким, яким ми його отримали"⁴.

Православ'я завжди говорить про Передання. Що ж воно має на увазі під цим словом? Зазвичай розуміється, що передання, традиція означає точку зору, віру чи звичку, успадковану нащадками від пращурів. Християнське Передання в цьому випадку – це віра й звичаї, що їх апостоли прийняли від Христа та які від часів апостолів передавалися в Церкві⁵ від покоління до покоління. Але у православному християнстві Передання означає щось конкретніше й специфічніше. Воно означає книги Біблії; воно означає Символ Віри; воно означає постанови Вселенських Соборів і писання Отців; воно означає Канони, богослужбові книги, святі ікони – фактично, всю систему вчення, церковного управління, богослужіння, духовності й мистецтва, які православ'я формувало упродовж століть. Сучасні православні християни бачать себе спадкоємцями та охоронцями багатого спадку, отриманого з минулого, й вірять, що передати цей спадок у майбутнє недоторканим, – їхній обов'язок.

Зауважимо, що Біблія теж є часткою Передання. Іноді Передання визначається як усне вчення Христа, не зафіксоване в писаннях Його безпосередніх учнів. Не тільки неправославні, а й багато православних авторів прийняли таку точку зору, вважаючи Святе Письмо і Святе Передання двома різними речами, двома окремими джерелами християнської віри. Але насправді є лише одне джерело, оскільки Святе Письмо існує в *самому* Переданні. Відокремити та протиставити їх – означає збіднити ідею їхньої близькості.

Православ'я, шануючи цей спадок, також добре усвідомлює, що не все, отримане з минулого, є рівноцінним. Серед різноманітних складових Передання найбільше значення надається Біблії, Символу Віри, догматичним визначенням Вселенських Соборів – ці речі православ'я сприймає як щось абсолютне й незмінне, таке, що не може бути скасованим чи виправленим. Інші частини Передання не мають такої ваги. Постанови соборів в Яссах чи Єрусалимі не стоять в одному ряду з Нікейським Символом Віри, так само, як писання Афанасія чи Симеона Нового Богослова не займають такого ж місця як Євангеліє св. Іоана.

Не все, отримане з минулого, є рівноцінним, так само, як не все, отримане з минулого, неодмінно є істинним. Як зазначив один з

єпископів на Соборі в Карфагені 257 року: “Господь сказав: Я є істина. Він не сказав: Я є звичай”⁶. Існує різниця між “Переданням” та “переданнями”: багато передань, успадкованих із минулого, є людськими та випадковими – благочестивими поглядами (або чимось іншим), але не дійсними частинами єдиного Передання, основної християнської звістки.

Підходити до минулого критично є вкрай необхідним. За візантійських та поствізантійських часів православ’я часто було аж ніяк не критичне у своєму ставленні до минулого, наслідком чого став застій. Тепер таке нерозбірливе ставлення не може тривати далі. Вищий рівень знань, поживавлення контактів із західними християнами, навала секуляризму та атеїзму змусили православ’я у ХХ столітті пильніше придивитися до свого спадку й чіткіше розмежувати Передання та традиції. Завдання розрізнити їх ніколи не було легким. Необхідно уникати таких помилок, яких припустилися старовіри та “Жива Церква”: одні вдалися до надзвичайного консерватизму, що уникав будь-яких змін у традиціях, інші – до духовних компромісів, які підривали Передання. Отже, незважаючи на певні очевидні перешкоди, православ’я сьогодні, можливо, перебуває у кращій ситуації, щоб зробити правильне розмежування, аніж його попередники; і нерідко саме контакт із Заходом допомагає дедалі чіткіше усвідомити, що є справді необхідним у їхньому власному спадку.

Справжня вірність православ’я минулому має бути творчою вірністю; насправді православ’я ніколи не може заспокоїтись, вдоволене пустим “богослов’ям повторень”, що, як папуга, повторює прийняті формули, навіть не намагаючись зрозуміти, що за ними стоїть. Вірність Переданню, якщо вона розуміється належним чином, не є механічним, пасивним та автоматичним процесом передачі мудрості далекого минулого. Православний мислитель має бачити Передання *зсередини*, він має злитися з його духом, він має на власному досвіді зрозуміти значення Передання, і зробити це як дослідник, сміливо, із творчою уявою. Щоб жити за Переданням, недостатньо просто розумово погодитися із вченням, оскільки Передання є чимось значно більшим, ніж набір абстрактних тверджень, – це життя, це особиста зустріч із Христом у Дусі Святому. Передання не лише підтримується Церквою – воно живе у Церкві, це життя Святого Духа в Церкві. Православна концепція Передання не стала, а динамічна, це не мертво прийняття минулого, а живе відкриття Духа Святого в сучасності. Передання, хоча й внутрішньо незмінне (оскільки Бог не змінюється), постійно приймає нові форми, що доповнюють старі, не замінюючи

їх. Православ'я, зазвичай, постає таким, ніби період формулювання вчення вже повністю позаду, насправді ж це не так. Можливо, в наші дні буде зібрано новий Вселенський Собор, й Передання буде збагачене свіжими твердженнями віри.

Ця ідея Передання як чогось живого була гарно висловлена Георгієм Флоровським:

“Передання є свідченням Духа; неперервне одкровення Духа та проповідування доброї звістки... Щоб прийняти й зрозуміти Передання, ми маємо жити в Церкві, ми маємо усвідомлювати благодатну присутність у ній Всевишнього; ми маємо відчувати подих Духа Святого у ній... Передання не є тільки охороною, консервативним принципом; воно, головним чином, є причиною зростання та відновлення... Передання є місцем постійного перебування Духа, а не тільки пам'яттю слів”⁷.

Передання є свідченням Духа, згідно із словами Христа: “Коли ж прийде Він, Дух істини, то настановить вас на всяку істину” (від Іоана 16, 13). Це та Божа обіцянка, яка становить основу відданості православ'я Переданню.

ЗОВНІШНІ ФОРМИ

Прослідкуємо різні зовнішні форми, в яких виражене Передання:

(1) Біблія

(а) *Біблія та Церква*. Християнська Церква є Церквою Святого Письма: православні вірять у це так само глибоко, якщо не глибше, ніж протестанти. Біблія є найвищим вираженням Божого одкровення людському роду, й християни завжди мають бути “народом Книги”. Але якщо християни є людьми Книги, то Біблія є Книгою людей; вона не має вважатися як щось, встановлене *над* Церквою, але як щось, що живе та є зрозумілим *всередині* Церкви (ось чому не слід розділяти Святе Письмо та Передання). Саме від Церкви походить авторитет Біблії, оскільки саме Церква колись визначила, які книги входитьимуть до складу Святого Письма; і лише Церква може авторитетно тлумачити Святе Письмо. У Біблії є багато висловлювань, що самі по собі аж ніяк не однозначні, й окремі читачі, хай навіть і щирі, легко можуть помилитися, якщо вони довіряють лише своєму власному тлумаченню. “Чи розумієш, що ти читаєш?” – спитав Філіпп ефіопського євнуха, і євнух відповів: “Як можу, якщо хтось не наставить мене?” (Діяння 8, 30-1). Православні, читаючи Святе Письмо,

приймають за наставника Церкву. Вступаючи до Православної Церкви, новонавернений обіцяє: “Я прийматиму й розумітиму Святе Письмо згідно з тлумаченням, якого дотримувалась й дотримується Свята Православна Східна Кафолічна Церква – Мати.”

(б) *Текст Біблії: біблійна критика.* Православ'я має такий самий Новий Заповіт, як і решта напрямків християнства. В якості найавторитетнішого тексту Старого Заповіту використовується давній грецький переклад, відомий як Септуагінта. Й коли спостерігаються відмінності від давньоєврейського першоджерела (що трапляється досить часто), православ'я вважає, що ці зміни в Септуагінті були натхненні Святим Духом та мають прийматися як продовження Божого одкровення. Найвідоміший приклад – це Ісаїя 7, 14, де давньоєврейське джерело каже: “Молода жінка прийме в утробі та народить сина,” а Септуагінта перекладає: “Діва прийме в утробі” тощо. Новий Заповіт дотримується тексту Септуагінти (Матвій 1, 23).

Давньоєврейська версія Старого Заповіту має тридцять дев'ять книг. Септуагінта має ще десять книг, не включених до давньоєврейської версії, які відомі у православ'ї, як второканонічні книги⁸. Вони були проголошені Яським (1642 р.) та Єрусалимським (1672 р.) Соборами як “справжні частини Святого Письма”; проте більшість сучасних православних учених, услід за Афанасієм та Ієронімом, вважають, що второканонічні книги хоча і є частиною Біблії, але стоять нижче за решту Старого Заповіту.

Християнству насправді нема чого боятися відвертих питань. Православ'я хоча і вважає Церкву найавторитетнішим тлумачем Біблії, не забороняє критичного та історичного вивчення Біблії; щоправда досі православні вчені не відзначилися в цій галузі.

(в) *Біблія в службі Божій.* Іноді думають, що православ'я надає меншого значення Біблії, ніж західні християни. Проте насправді Святе Письмо постійно читається на православних службах: протягом тижня на утрнях та вечірнях прочитується весь Псалтир, а під час Великого посту – навіть двічі на тиждень;⁹ читання Старого Заповіту приписані на вечірнях у переддень багатьох свят, а також на шостій годині й вечірні будніх днів Великого посту (на жаль, на літургії Старий Заповіт не читають). Читання Євангелія є кульмінаційним моментом недільної та святкової утрени; на літургії ж читають спеціально підібрані уривки з Послання та Євангелій, приписані на кожен день року таким чином, що на Євхаристії протягом року прочитується весь Новий Заповіт (за винятком Одкровення Іоана Богослова). “Нині отпускаєши” співають на вечірні, “Величить душа моя Господа”, “Благословен грядеш в

ім'я Господнє" та старозавітні гімни – на утрени; молитва Господня читається на кожній службі. Крім цих окремих уривків із Писання, весь текст кожної служби насичений біблійними висловлюваннями; було підраховано, що в літургії міститься 98 цитат зі Старого Заповіту та 114 – із Нового¹⁰.

Православ'я вважає Біблію словесною іконою Христа; сьомий Вселенський Собор затвердив, що святі ікони та книги Євангелія мають вшановуватися однаково. У кожній церкві Євангеліє займає почесне місце на престолі; його урочисто виносять на літургії та на утрени в неділю і на свято; вірні цілують його та вклоняються йому. Так у Православній Церкві виявляється повага до Слова Божого.

(2) *Сім Вселенських Соборів: Символ Віри*

Догматичні визначення Вселенського Собору беззаперечні. Таким чином, в очах Православної Церкви правила віри, укладені сімома соборами, водночас із Біблією, мають незмінний та остаточний авторитет.

Найважливішим серед усіх вселенських положень віри є *Нікео-Цареградський Символ Віри*, що читається або співається на кожній Євхаристії та щоденно на Полунощниці та Повечір'ї. Два інших Символи Віри, що використовуються на Заході, – *Апостольський та Афанасіївський Символи Віри* – не користуються таким авторитетом, як Нікейський, оскільки вони не були проголошені на Вселенському Соборі. Православ'я шанує Апостольський Символ Віри як давнє твердження віри та приймає всі його повчання; але це просто місцевий західний хрещальний Символ Віри, який ніколи не використовується на службах східних патріархатів. Афанасіївський Символ Віри також не використовується під час православних служінь, але іноді його можна зустріти у Часослові (*без Філіокве*).

(3) *Пізніші Собори*

Формулювання православного віровчення, як ми бачимо, не зупинилося на Сьомому Вселенському Соборі. Із 787 року існувало два головних шляхи, якими Церква висловлювала свою думку: (1) визначення помісних соборів (тобто це собори, де були присутні члени одного чи декількох патріархатів або автокефальних церков, але вони не заявляли, що представляють всю Православну кафолічну Церкву) та (2) листи чи правила віри, укладені окремими єпископами. Якщо постанови загальних соборів щодо доктрин є незаперечними, то рішення помісних соборів чи окремих єпископів завжди можна піддати

сумніву; хоча, якщо таке рішення підтверджується й рештою Церкви, то воно набуває вселенського значення (тобто такого ж значення, що його мають догматичні постанови Вселенського Собору). Догматичні рішення Вселенського Собору не можуть переглядатися чи виправлятися, а мають прийматися у повному обсязі; але до постанов помісних соборів Церква завжди ставилася вибірково: наприклад, у випадку соборів XVII століття їх твердження віри частково були прийняті всією Православною Церквою, а частково відкинуті чи виправлені.

Основні православні доктрини, укладені після 787 року:

- (1) Патріарше послання св. Фотія (867 р.).
- (2) Перший лист Михаїла Керуларія до Петра Антіохійського (1054 р.).
- (3) Рішення Константинопольських Соборів 1341 та 1351 рр. щодо ісихастських суперечок.
- (4) Послання св. Марка Ефеського (1440–1441 рр.).
- (5) Сповідання віри Геннадія, Патріарха Константинопольського (1455–1456 рр.).
- (6) Відповіді Єремії II лютеранам (1573–1581 рр.).
- (7) Сповідання віри Митрофана Крітопулоса (1625 р.).
- (8) Православне Сповідання Петра Могили у виправленій формі (визнане Собором в Яссах, 1642 р.).
- (9) Сповідання Досифея (визнане Єрусалимським Собором, 1672 р.).
- (10) Послання православних патріархів неприсяжникам (1718, 1723)
- (11) Відповідь православних патріархів Папі Пію IX (1848 р.).
- (12) Відповідь Константинопольського Синоду Папі Леву XIII (1895 р.).
- (13) Послання Константинопольського Патріархату про християнську єдність та “Єкуменічний Рух” (1920, 1952 рр.)

Ці документи – особливо пункти 5-9 – іноді називають “Символічними книгами” Православної Церкви, хоча тепер багато православних учених вважають цю назву помилковою та не вживають її.

(4) *Святі Отці*

Визначення соборів має вивчатися у значно ширшому зв’язку з Отцями. Але, як і з помісними соборами, так і з Отцями, рішення Церкви є вибілковими: окремі автори часом помиляються, а часом суперечать один одному. Зерно, що є в Отців Церкви, потрібно відрізнити від їхньої полови. Православні мають не просто знати та цитувати Отців; вони мають глибше розуміти внутрішній дух Отців та

досягти “Розуму Отців”, мають ставитися до них не просто як до реліктів із минулого, а як до живих свідків та сучасників.

Православна Церква ніколи не намагалася чітко визначити, хто такі Отці, як і класифікувати їх у порядку важливості. Хоча особливо шануються письменники IV століття, а найбільше з них ті, кого називають “Трьома Святителями”: Василій Великий, Григорій Назіанзин (відомий у православ’ї як Григорій Богослов) та Іоан Златоуст. Із погляду православ’я “Доба Отців” не закінчилася у V столітті, оскільки багато пізніших письменників також є “Отцями” – Максим, Іоан Дамаскін, Феодор Студит, Симеон Новий Богослов, Григорій Палама, Марк Ефеський. Насправді, було б небезпечно дивитися на “Отців”, як на замкнене коло творів, що цілком належать минулому, і чому не можуть у наш час виникнути нові Василії чи Афанасії? Сказати, що Отців більше не може бути, – це сказати, що Дух Святий покинув Церкву.

(5) Літургія

Православна Церква не надає такого значення формальному визначенню догм, як Римська Католицька Церква. Але було б помилкою вважати, що якщо якесь твердження ніколи не було спеціально проголошене догмою православ’я, то воно і не є частиною православної традиції, а лише справою індивідуального до неї ставлення. Певні догмати, ніколи формально не визначені, все одно дотримуються Церквою з безпомилковою внутрішньою впевненістю, непохитною єдністю, і які є так само обов’язковими, як і ті, що чітко сформульовані. “Дещо ми маємо з письмових джерел, – казав св. Василій, – а щось отримали з передання апостолів, що передавалося нам у таїнстві; та усі вони мають однакову силу для віри”¹¹.

Внутрішнє Передання, що “передається нам у таїнстві”, зберігається над усім на церковному служінні. *Lex orandi lex credendi*: наша віра виражається у нашій молитві. Православ’я сформулювало декілька чітких визначень щодо Євхаристії та інших таїнств, щодо іншого світу, Божої Матері, святих та тих, котрі спочили у мирі: наша віра стосовно цих питань міститься переважно у молитвах та гімнах, які використовуються на служіннях. Проте це не є просто словами служб, які є частиною Передання; різноманітні жести та дії – занурення у воду Хрещення, різні помазання оліями, хресне Знамення тощо – все має певне значення, символ чи жест передає істини віри.

(6) Канонічне право

Крім догматичних визначень, Вселенські Собори сформували Канони, що стосувалися церковної організації та дисципліни; інші

Канони склалися помісними соборами й окремими єпископами. Феодор Вальсамон, Зонара й інші візантійські письменники уклали збірки Канонів із поясненнями та коментарями. Стандартний сучасний грецький коментар, Pedalion (“Кормча книга”), надрукований у 1800 році, є роботою невтомного святого – Никодима Святогорця.

Канонічний закон Православної Церкви дуже мало вивчався на Заході і, як результат, західні письменники іноді помилково вважають Православ'я організацією без видимих чітких уставів. Хоча, навпаки, життя православних має багато правил, зазвичай дуже суворих та жорстких. Проте необхідно зізнатися, що багатьох канонів на сьогоднішній день важко чи неможливо дотримуватися й вони перестали широко застосовуватися. Коли – і якщо – збереться новий загальний Собор Церкви, одним з його головних завдань, можливо, буде перегляд і прояснення канонічного права.

Догматичні визначення соборів мають абсолютну й незмінну чинність, на яку канони як такі не можуть претендувати; якщо догматичні визначення мають справу з вічними істинами, то канони – із земним життям Церкви, де умови постійно змінюються й окремі ситуації є нескінченно різноманітними. Проте між канонами та догматами Церкви існує суттєвий зв'язок: канонічне право є просто спробою застосувати догмати до практичних ситуацій щоденного життя кожного християнина. Таким чином, канони, в певному розумінні, формують частину Святого Передання.

(7) Ікони

Передання Церкви здійснюється не лише словами, не лише діями й жестами під час богослужіння, але також через мистецтво – лініями й кольорами святих ікон. Ікона – це не просто релігійна картина, створена, щоб викликати у глядачів відповідні емоції, це один із шляхів, якими Бог являється нам. Через ікони православний християнин отримує бачення світу духовного. Оскільки ікони є частиною Передання, то іконописці не можуть переробляти чи міняти щось за власним бажанням, бо їхня робота має відповідати не їхнім власним естетичним почуттям, а погляду Церкви. Мистецьке натхнення не виключається, але має виражатися в межах певних дозволених правил. Важливо, щоб іконописці були гарними митцями, але важливіше, щоб вони були щирими християнами, котрі живуть у душі Передання, готуючи себе до роботи сповіддю та Святим Причастям.

Такими є головні елементи зовнішнього вигляду Передання Православної Церкви – Святе Письмо, Собори, Отці, літургія, канони,

ікони. Вони не можуть бути розділеними чи протиставленими, оскільки через них усіх говорить один Святий Дух, а разом вони формують одне ціле, кожна частина якого розуміється у світлі інших.

Іноді говорилося, що прихованою причиною розколу західного християнства у XVI столітті було розділення теології і містицизму, літургії і особистої молитви, що спостерігалось в кінці середніх віків. Православ'я, зі свого боку, завжди намагалося уникати будь-якого такого поділу. Усе справжнє православне богослов'я є містичним; як містицизм окремо від богослов'я стає суб'єктивним та єретичним, так і богослов'я, коли воно не містичне, зводиться до сухої схоластики, "академічності" у гіршому розумінні цього слова.

Богослов'я, містицизм, духовність, моральні правила, служба, мистецтво – вони не можуть існувати окремо. Учення неможливо зрозуміти без молитви: богослов, говорив Євагрій, це той, хто знає, як молитися, і той, хто молиться в душі й істині, той і є богослов¹². І вчення, якщо ним потрібно молитися, має також проживатися: богослов'я без дії, як про нього каже св. Максим, є богослов'ям бісів¹³. Символ віри належить лише тим, хто живе ним. Віра і любов, богослов'я і життя є неподільними. У Візантійській літургії Символ віри починається словами: "Возлюбімо один одного, аби у єдинодушній сповідати Отця, Сина та Духа Святого, Трійцю єдиносущну й неподільну." Це точно висловлює ставлення православ'я до Передання. Якщо ми не любимо один одного, то ми не можемо любити Бога; а якщо ми не любимо Бога, то ми не здатні на істинне сповідання віри й не можемо збагнути внутрішнього духу Передання, бо немає іншого шляху пізнати Бога, крім як любити Його.

ПРИМІТКИ

* Калліст Уер – професор Оксфордського університету та єпископ Діоклеї, Константинопольський патріархат. Надрукований текст є розділом 10 книги Timothy Ware (Bishop Kallistos of Diokleia). *The Orthodox Church*. – Reprint in Penguin Books, 1991. Дивись розділ 12 (Церква Божа): "Дух і Літера", № 5–6.

¹ Дивись, наприклад, Панагіотиса Братсіотіса та Георгія Флоровського у *Orthodoxy: A Faith and Order Dialogue* (Geneva 1960).

² Неприсяжники – частина Англійської Церкви, що після "Славетної революції" 1688–89 рр. та приходу до влади Вільгельма III Оранського та Марії II Стюарт відмовилися скласти присягу на вірність новим правителям. Оскільки головою ієрархії в Англійській Церкві є король, відмова від присяги означала відлучення від Англійської Церкви. (Прим. ред.)

³ Лист 1718 р., у G. Williams *The Orthodox Church of the East in the Eighteenth Century*, ст. 17.

⁴ *Про ікони*, 11, 12 (Р. Г. xciv, 1297В).

⁵ Порівняйте з Павлом у I Посланні до Коринтян 15, 3.

⁶ Про хрещення єретиків, 30.

⁷ “The Catholicity of the Church”, в *Bible, Church, Tradition*, ст. 46-7. Порівняйте також його есе “Saint Gregory Palamas and the Tradition of the Fathers”, у тому ж томі ст. 105-20; та В. Лосський “Tradition and Traditions”, в Успенського та Лосського, *The Meaning of Icons*, ст. 13-24. Усім трьом цим есе я глибоко зобов’язаний.

⁸ Па Заході второканонічні книжки, зазвичай, називають “Апокрифами”. Це такі книги: 2 та 3 книги Єздри, Товит, Юдиф, 1, 2 та 3 книги Маккавеїв, Премудрості Соломона, Еклезіаста (або Премудрості Ісуса, сина Сірахова), Варух, Послання Сремії. Окремі православні видання Біблії також містять 4 книгу Маккавеїв. Всі ці роботи можна знайти в англійському перекладі у *The New Oxford Annotated Bible with the Apocrypha, Expanded Edition: Revised Standard Version*, ed. Herbert G. May and Bruce M. Metzger (New York, 1977).

⁹ Так приписано у богослужбових книгах. На практиці ж у багатьох парафіяльних церквах утрена й вечірня відправляються не щодня, а тільки напередодні неділі чи свята; але навіть тоді вказані читання із Псалтиря часто скорочуються або, ще гірше, зовсім пропускаються.

¹⁰ П. Свдокимов, *L'Orthodoxie*, ст. 241, пункт 96.

¹¹ *Про Дух Святий*, XXXVII (66).

¹² *Про молитву*, 60 (P.G. Ixxix, П80в).

¹³ *Лист 20* (P.G. xci, 601c).